

VÍGH IMRE

SZINDBÁD ÉS PRIKK

KRÚDY GYULA *PURGATÓRIUM* CÍMŰ KISREGÉNYÉNEK ÉS A CHOLNOKY LÁSZLÓ *PRIKK MENNYEI ÚTJA* CÍMŰ MŰVÉNEK ÖSSZEHASONLÍTÓ ELEMZÉSE¹

Bevezetés

A dolgozathoz az ötletet Czére Béla Krúdy-monográfiájának az a fejezete adta, amelyben az író utolsó alkotói korszakának regénytermését elemzi, s felveti a *Purgatórium* és Cholnoky László műve, a *Prikk mennyei útja* összeolvasási lehetőségét. Cholnoky alkotása hőiséhez hasonlóan, „Szindbád is azt képzei, hogy talán megölt valakit elborult napjaiban, s ezért kell most vezekelnie, de azzal is kínozza magát a »Betegember«, hogy hajdani derűs, könnyelmű életének szerelmei fogadtak bosszút ellene, „»ezeknek a nőknek összefogott, egyesített, az eget komprimáltan ostromló átkozódása volt megindítója a betegségének.«.”² Mind Szindbád, mind Prikk azt hiszi, gyilkosságot követett el, s ezért vezekelnie kell mindkettőjüknek. Prikk esetében arról van szó, hogy a kirkatüvegben, önmagát nem felismerve, „leszúrja” a tükörképét, addig Szindbád szanatóriumbeli delíriumos szenvedései okát keresve feltételezi, hogy megölt valakit a múltban, s ezért a jelenben szenvednie kell, el kell viselnie valamilyen ítéletet, amelynek képviselői az egészségügyi intézmény ápolói és orvosai.

Tanulmányunk első részében beszélünk a *Purgatórium* keletkezési körülményeiről, megjelenéséről, valamint az önéletrajzi olvashatóság kérdéséről, amely megkerülhetetlen a kisregénnyel kapcsolatban. Kitérünk arra a Szindbád-elbeszélések és más regényhősök (Rezeda, Józsiás) nyomán is gyakran felmerülő jelenségre, hogy mennyire azonosítható Szindbád Krúdyval. Valamint arra az életrajzi tényezőre, hogy Krúdyt 1929-ben fél évig a Liget-szanatóriumban kezelték, ahol orvosa Dr. Lévy Lajos volt. Az ő alak-

¹ A kutatás a TÁMOP 4.2.4. A/2-11-1-2012-0001 azonosító számú *Nemzeti Kiválóság Program – Hazai hallgatói, illetve kutatói személyi támogatást biztosító rendszer kidolgozása és működtetése konvergencia program* című kiemelt projekt keretében zajlott. A projekt az Európai Unió támogatásával, az Európai Szociális Alap társfinanszírozásával valósul meg.

² Czére Béla, *Krúdy Gyula* (Budapest: Gondolat, 1987), 295.

ja felbukkan a *Purgatóriumban*. Itt részletezzük azt is, hogyan értelmezhető a cím, illetve hogyan értelmeződik át a Purgatórium a szövegben a szó eredeti jelentéséhez képest. Továbbá ebben a szakaszban tárgyaljuk Krúdy pszichoanalízishez való viszonyát, amely gyakran előkerül az alkotással kapcsolatban.

A dolgozat második részében először a Cholnoky-műről értekezünk, majd a két kisregény közötti összefüggésekre, párhuzamokra mutatunk rá. Egyrészt a két elbeszélő közötti egyezéseket és a szerző alakmásának kérdését, az alterego-problémát, másrészt a halálvágyat vizsgáljuk. A két alkotás összevethetőségét a fenti párhuzamokon túl tovább motiválja, hogy a két szerző, Krúdy és Cholnoky személyesen is ismerték egymást, tudtak a másik munkáiról és olvasták egymás műveit. Cholnoky recenziót írt a Nyugatba és a Magyarországra Krúdy két könyvéről: az *Asszonyságok díjáról*³ és az *Álmoskönyvről*.⁴ Krúdy pedig egy szomorú hangvétellű jegyzetet közölt barátjáról az 1929. április 22-i *A Reggel* című napilapbanben.⁵ Cholnoky 1929. április 21-én lett öngyilkos, az újpesti Összekötő Vasúti Hídról vetette magát a Dunába. Krúdy ennek apropóján írt egy nekrológot a szerzőről, amelyben már rég halott barátai sorában helyezi el (akiket egyszerűen „tabáni kísérteteknek” nevez). Cholnokyról már életében lehetett tudni, hogy öngyilkos lesz. A barátai mind kisszerű figurák, akikre csak a Tabán mikrovilágában emlékeznek. Tulajdonképpen ők ítélték halálra az író, halálával azonban ő is egy lett közülük. Végkövetkeztetésként Krúdy azt fogalmazza meg, hogy Cholnoky saját maga kereste a tabáni kísértetek társaságát, ő maga szeretett volna minél előbb meghalni. A két szerző munkáinak összevetési lehetőségét Baráth Katalin is megerősíti egy tanulmányában,⁶ amelyben arról is értekezik, hogy Cholnoky László prózája az individuum elbeszélhetőségének problémáját alapul véve olyan alkotók prózájával vethető össze, mint Kosztolányi Dezső vagy Krúdy Gyula. Eszerint az utóbb említett írók szövegei kapcsán tett megállapítások alkalmazhatók Cholnoky írásai tekintetében is.⁷ Továbbá az sem elhanyagolható tényező, hogy mind Cholnoky, mind Krúdy bekerült a *Ködlo-*

³ Cholnoky László, „Krúdy Gyula: Asszonyságok díja”, *Nyugat* 12 (1920): 97.

⁴ Cholnoky László, „Álmoskönyv”, *Magyarország* 170 (1920): 4.

⁵ Krúdy Gyula, „Jegyzet Cholnoky Lászlóról”, in uő, *Irodalmi kalendárium*, szerk. Barta András (Budapest: Szépirodalmi, 1989), 615-616.

⁶ Baráth Katalin, *Szakadatlan rekonstrukció. Az individuum elbeszélte jellege és más problémák Cholnoky László Bertalan éjszakája című művében*, <http://www.zetna.org/zek/folyoiratok/76/barath.html>.

⁷ Uo.

vagok. *Írói arcképek*⁸ című irodalomtörténeti kötetbe, ezáltal egy térbe pozicionálva a két szerző prózáját és személyét egyaránt.

A Purgatórium (és Szindbád)

Krúdy Gyula *Purgatórium* című kisregénye először a Magyarság hasábjain jelent meg 1934. január 17. és február 23. között 22 folytatásban.⁹ Nem tudjuk pontosan, mikor keletkezett, Barta András valószínűsítése szerint 1929-31 között.¹⁰ Ezt követően 1956-ban jelent meg a *Valakit elvisz az ördög* című válogatáskötet második könyvében. Ezután a Kozocsa Sándor által összeállított Szindbád-gyűjteményben publikálták, először 1957-ben, majd 1973-ban.¹¹ A két Szindbád-kiadás nem azonos, jelentős eltérések vannak köztük. A szövegek mennyisége és összetétele sem egyezik, valamint a sorrend is más. Az 1957-es edícióban az elbeszélések a még Krúdy életében megjelent kiadások alapján vannak megszerkesztve, illetve belekerülnek olyan alkotások is Krúdytól, melyek 1916 után keletkeztek, kötetben azonban 1957-ig nem jelentek meg. Míg az 1973-ban kiadott kötet az elbeszéléseket a Krúdy életében való megjelenésük sorrendje szerint közli.¹² A két edíció alapján érdemes megjegyezni, hogy az író valószínűleg soha nem tervezett ilyen című válogatást, ez utólagos rekonstrukció eredménye.¹³ A mű önállóan is megjelent 2000-ben a Palatinus Kiadó gondozásában,¹⁴ a munka során ezt a kiadást használtuk és a továbbiakban a szövegek közti hivatkozások erre történnek.

A kisregényről nem születtek eddig hosszabb elemzések. Bori Imre is csak konstatálja a szakirodalom érdektelenségét a témával kapcsolatban,¹⁵ de nem tárgyalja hosszabban az írásművet. Szerinte a *Purgatórium* kaphatta volna akár a „*Feljegyzések az*

⁸ Thurzó Gábor, szerk., *Ködlövagok. Írói arcképek* (Budapest: Szent István Társulat, 1941).

⁹ Lásd Gedényi Mihály, *Krúdy Gyula (Bibliográfia)* (Budapest: Petőfi Irodalmi Múzeum, 1978), 288.

¹⁰ Barta András, „Az álomlátó Krúdy”, in Krúdy Gyula, *Álmoskönyv*, szerk. Barta András (Budapest: Szépirodalmi, 1966), 583.

¹¹ Gedényi, *Krúdy Gyula*, 288.

¹² Erről bővebben lásd Bezeckzy Gábor, *Krúdy Gyula: Szindbád* (Budapest: Akkord Kiadó, 2003), 19.

¹³ Bezeckzy Gábor, „1911: Siker és népszerűség: a legenda kezdete”, in Szegedy-Maszák Mihály, szerk., *A magyar irodalom története II* (Budapest: Gondolat, 2007), 794.

¹⁴ Krúdy Gyula, *Purgatórium*, szerk. Venczel Sándor (Budapest: Palatinus, 2000). A következőkben a főszövegben „P” betűjelzéssel és oldalszámmal (zárójelben) hivatkozunk a műre.

¹⁵ Bori Imre, *Krúdy Gyula* (Újvidék: Forum Könyvkiadó, 1978), 241.

élőhalottak házából” címet is, utalva Dosztojevszkij *Feljegyzések a holtak házából* című regényére. A magyar regényirodalom egyik legkülönösebb könyvének tartja az alkotást, amelyben „Szindbád (...) a »semmi ágán« találja magát, ahonnan már csak egy lépés a halál.”¹⁶ Véleménye szerint Krúdy úgy gondolta, hogy Szindbád „»az élettől megiszonyodott érzéseivel«” került a purgatóriumba, megkívánva a halált, melynek a harmadik fejezetben himnikus sorokat szentel:¹⁷

A halálnak nincs fénye, sem árnyéka, sem feje, de nincs megtapintható alakja sem — ellenben van valami cseppnyi rozmaringszaga, amelyet különösen városi vagy vidéki templomokban történő esküvőkön érezni... A halálnak tehát szűzies illata van, amely akkor kezdődik, amikor meghúzzák a toronyban a lélekharangot. (P 11-12)

Összegzésként azt mondja, hogy „a magányos, önmagára hagyott elme állapotairól készült feljegyzésekből áll össze a regény, cselekménye pedig a »gyógyulás története«, amely nem egyéb, mint az életkedv ébredése.”¹⁸ Szindbád a kisregény végén megint hazudik, megpróbálja kijátszani az orvosokat és ápolókat, hogy kijuthasson az intézetből. A veres doktor ebből jön rá, hogy Szindbád meggyógyult, mert „hazudik, mint minden élő ember” (P 123). Borinak igazat kell adnunk abban, hogy a kisregény fejezetei feljegyzésekhez, sőt naplóbejegyzésekhez hasonlatosak, ugyanis az elbeszélő szubjektív benyomásai uralják a látásmódot. A tapasztaló Én a beteg Szindbád, míg az, aki elmeséli a történetet, a már „meggyógyult” Szindbád, aki a narrátornak adja elő elbeszélését.

Szauder József szintén azon az állásponton van, hogy egy magára maradt, különb ember története a mű. Szerinte Szindbád nem más, mint „egy vén, talaját vesztett szélhámos, aki betegségével, de a halállal is huncutkodni akart, de az orvosok és a papok, a valódi szélhámosok (á la Lakics) okosabbak nála és nem engedték, leleplezték, visszakergették a mindennapi életbe” (P 115). Szauder kiemeli, hogy a *Purgatóriumban* még a szokott szerény, elbeszélhető cselekmény kerete is elmarad, az egész kisregény egy beteg ember hosszú vallomása életvágáról és életgyűlöletéről, bűntudatáról és vezekléséről, hányattatásairól. Az orvosok úgy jelennek meg a beteg előtt, mint valami

¹⁶ Uo. 241.

¹⁷ Uo. 241-242.

¹⁸ Uo. 242.

ítélőszék, amely bíraskodik felette. Betegség és gonoszság egyégyé olvad a szenvedő láz-álmaiban. Keresi bűneit, de ő is vádolja a világot. „Beteg testének felületén, beteg agyának tekervényeiben zajlik, bomladozik a külső világ válsága.”¹⁹ Az olvasó számára csak Betegember tudatán átszűrődve jelenik meg a külvilág, ezért tűnik olyan elviselhetetlennek, „betegnek”, mint Szindbád belső világa. A dimenziók, melyben a beteg Szindbád élményei, tapasztalatai megjelennek, egymásba fonódnak, olykor áttűnnek egymáson, nem lehet őket szétválasztani, „élete egyetlen vibráló tánc a fizikai benyomásoknak, a révületben adott szurrealista magyarázatoknak s a vaskos valóság gúnyos megértéseinek körforgásában”.²⁰ A múltbeli tapasztalatok nem választhatók el a jelenbeli elbeszéléstől, az elbeszélés szituációja nem szeparálható az elbeszéltekről, mivel az elbeszélő Én és a tapasztaló Én egy és ugyanazon személy. Ahogy a szanatórium külvilágának, valóságának leírását sem különíthetjük el a narrátor személyétől, mivel az elbeszélésben nem kapunk olyan nézőpontot, ahonnan semlegesen szemlélhetjük a szenvedő által átélteket. Szauder megjegyzi még, hogy a kisregény témája és stílusa szokatlanul újszerű, mégis ismerős: a világ atomizálódik a halálosan szenvedő hallucinációiban és asszociációiban, minden jelenség hirtelen csap át ellenkezőjébe. A kettőség egyik oldalán azonban mindig a buja életvágy és valóság jelei, képei burjánzanak el.²¹ Fontos azonban megjegyezni, hogy Szindbádon hiába győz az életvágy, hiába gyógyul meg, kiábrándul múltbeli életéből, amikor pedig találkozik Lakiccsal, elküldi és levelét is eldobja.

Czére Béla kiemeli, hogy Szindbádra kétirányú erő hat a pokrócok között: álmái, képzelgéseai a jelen szubjektív valóságává váló emlékképekbe és víziókba gyökereznek, elsősorban a valóban meg nem élt helyzetekből épülnek fel, azonban a betegség, a szenvedés hatására eltávolodnak ezek az álmok a halál tartományai felé.²² Szerinte Szindbád számára az emlékképek nem is múltat jelentenek, hanem jelenvalóként éli meg őket, úgy viszonyul a vízióiban megjelenő múltbeli alakokhoz, mintha valóban ott lennének vele, beszélgetne velük.

¹⁹ Szauder József, „Szindbád Purgatóriuma”, in uő, *Tavaszi és őszi utazások*, (Budapest: Szépirodalmi, 1980), 187-188.

²⁰ Uo. 188.

²¹ Uo.191.

²² Czére, *Krúdy Gyula*, 295.

A műhöz hozzátartozik az az életrajzi tény, hogy Krúdy 1929-ben idegösszeroppánással a Liget-szanatóriumba került, ahol Dr. Lévy Lajos kezelte. A krízis állítólagos kialakulásáról így ír a szerző egy 1929. július 8-i naplóbejegyzésében:

Ráday történetét délben, munkaszünetben, 12 óra után kezdtem volna írni a Margitszigeti lakásomon, a kovácműhely felett. Egy titokzatos ellenséges intésre a kovácműhely udvarán vas-síneket kezdtek kalapálni, minden cél nélkül. Munkámat abba kellett hagynom. Gyilkosok vesznek körül. Isten kegyelmezzen nekik. A kutyahangú ember az emeleten üvölni kezdett.²³

Az idézetben egy szomorú, elkeseredett hang szólal meg, amelynek szenvedést és kínokat okoznak a környezet hangjai, erősebb zajai. Dr. Lévy alakja megjelenik a kisregényben is, mégpedig a veres doktor alakjában, akinek habitusa kísértetiesen hasonlít az övéhez. Krúdy egy 1927-es interjújában, melyet a *Pesti Futár* május 11-i lapszámában közöltek, beszél egy bizonyos Lévy Herkulesről, aki „a nyakuknál fogva rángatja vissza a haldoklókat.”²⁴ A cikk jelentős része a *Mohács* című regényciklus körül keveredett botrányal, illetve Krúdynam a témához való viszonyulásával foglalkozik, azonban az a rövid szakasz, amelyben megjelenik a doktor alakja, vörös bikaként emlegeti Lévyt, Freudot pedig az utazás kapcsán említi meg. Az írás szerzője így ír Krúdyról: „Éjszakánként mindig utazott, vonaton, kocsin vagy biciklin, ami Freud szerint a halálos álmokat és érzeteket jelenti.”²⁵ Kelemen Zoltán az idézett szakaszt elemezve rámutat, hogy Freudnál összesen négy helyen fordul elő az utazás az *Álomfejtés*ben. Elsőként a vizeléssel és a székeléssel kerül kapcsolatba. Freud itt értekezik arról is, hogy aki testi fájdalmakkal küzd, az kutyaikkal és dühödt bikákkal viaskodik álmában.²⁶ Itt érdemes visszautalni Lévy alakjára, aki szintén vörös bikaként jelenik meg a riportban. Második alkalommal a következőket írja Freud: „»Elutazni« a leggyakoribb és legjobban meg-alapozott halálszimbólumok egyike. Az álom megvigasztal: légy nyugodt, nem fogsz meghalni (elutazni), mint ahogy a vizsgaálom megnyugtató: »Ne félj, ezúttal sem lesz

²³ Idézi Krúdy Zsuzsa, *Apám, Szindbád* (Budapest: Táltos, 1988), 225.

²⁴ Lásd a *Pesti Futár* 1927. május 11-i számában, idézi Krúdy Zsuzsa, *Apám, Szindbád*, 183.

²⁵ Uo.

²⁶ Kelemen Zoltán, „Álmoskönyv és álmofejtés. Pszichoanalitikus hatások Krúdy Gyula munkásságában”, *Új Forrás* 34 (2002): 52.

semmi baj.«²⁷ A harmadik esetben ismét a vizelettel kerül összefüggésbe az utazás, negyedjére a pszichoanalízis megfelelője lesz. Freud nyílt öniróniával beszél a kezelésről. Eszerint „az álom rendszerint utazás képében, többnyire autóval (vagyis újszerű és komplikált járművel) ábrázolja. Az autó gyorsaságára célozva, a beteg még gúnyolódhat is.”²⁸ Az utazás ebben az esetben a pszichoanalízis alatt álló beteg kezeléséről szóló álma, az autó pedig a közeget jelent(het)i, amelyben az analízis történik. A jármű gyorsasága akár a kezelés folyamatának ütemét, tempóját is jelölheti. Egy másik riport²⁹ ugyanabból az évből szintén megemlíti Dr. Lévyt. A cikk *A Reggel* 1927. január 3-i számában jelent meg, s úgy tűnik fel benne a főorvos, mint régi ismerőse az írónak, aki elől hiába bujkál Krúdy. A félrevezetés motívuma a *Purgatórium* szerzőjének nyilatkozatában is benne van, amely szerint Krúdy hiába próbálta meggyőzni Lévyt arról, hogy egészséges, nem sikerült, s a doktor végül beutalta a Liget-szanatóriumba, ahol az interjú is készülhetett. A szövegben olvashatunk arról is, hogy Krúdy milyen betegségekkel küszködik. A betegséget kutyaként jeleníti meg, amely benne ugat. „Már hónapok óta bennem van a kutya”³⁰ — kezdi az író az interjút. Később ezt olvashatjuk: „négy keserves komondort kellett magamban féken tartani.”³¹ Utóbbi mondatával arra utal a szerző, hogy négy szerve (máj, gyomor, tüdő és szív) betegségének következményeit kell elviselni. Egy Dickens-regényhőshöz hasonlítja magát, akin „halálra nevetik magukat az orvosok.”³² Majd arra a kérdésre, hogyan képzelte, hogy orvosi segítség nélkül is fel tud épülni, a következőket válaszolja:

Tudod, én elsősorban minden okoskodásom mellett: fatalista vagyok. A magam fajta fatalistát nem lepte meg az sem, hogy fiatal korában a Poprád hegyi folyó egy elhagyott kanyarulatánál a jég alól, a „lékből kihúzta” egy arravetődő kékfestő, „pedig a víz ott zuhatagosan gyors”. Nem lepett meg az sem, hogy „négylovas, szélestalpú szán vágatott rajtam keresztül”, talpraálltam és hazamentem. Nem lepett meg, hogy fiatalkoromban „karcolás nélkül szabadultam halálosnak ígérkező párbajokból”, pedig itt a sza-

²⁷ Sigmund Freud, *Álomejtés*, ford., Hollós István (Budapest: Helikon, 2003), 272.

²⁸ Uo. 288.

²⁹ „Már hónapok óta...” — interjúban nyilatkozott *A Reggel*, 1927. január 3-i számában, közli Krúdy Zsuzsa, *Apám, Szindbád*, 170-172.

³⁰ Uo. 170.

³¹ Uo.

³² Uo.

natóriumban bevallhatom, hogy nem is tudok vívni. Nem lepett meg, hogy lábtörés nélkül leestem a legmagasabb nyíregyházi fáról. Miért csodálkoztam volna azon, hogy egy reggel fölébredvén: azt tapasztalom, hogy úgynevezett bivalyszervezetem kiheverte a betegségeket és makkegészséges vagyok.³³

Krúdy elősorolja azokat az eseteket, amelyeket fiatalabb korában, mondhatni „csodával határos módon” vagy éppen a szerencsének köszönhetően túlélt, megélt. Ezekkel a példákkal alapozza meg azt a retorikus kérdést, amelyet az idézett szakasz végén feltesz, s meg is válaszol a már elővezetett esetekkel.

Krúdy és a pszichoanalízis viszonya nem kerülhető meg az alkotással kapcsolatban. Krúdyt elsősorban nem mint a pszichoanalitikus tanok magyar irodalmi ábrázolóját ismerjük, hanem mint olyan szerzőt, aki ösztönösen jutott el olyan felismerésekhez vagy világvéleményhez, amely egybecsengett a freudi felismerésekkel. Egyes alkotásainak elbeszélésmódja hasonló Freud analízisének módszeréhez. Ferenczi Sándor ezt értékelte. Krúdy élhetett volna akár 40 évvel korábban is, amikor a pszichoanalízis még nem is létezett, művészet, alkotásmódja lélektani szempontból (valószínűleg) akkor sem alakult volna másképp.³⁴ Gianpiero Cavaglia kiemeli, hogy Krúdy elsősorban Freud tanítványa, Ferenczi Sándor elmeséléséből ismerte a pszichoanalízis elméletét. Szerinte Krúdy művei és a lélekelemzés kapcsolata kevésbé a közvetlen hatásban mutatható ki. Krúdy prózája, különösen „érett korszakáé,” önállóan és belső fejlődési erejénél fogva olyan nyelvezettel és stílussal rendelkezik, amely tulajdonképpen irodalmi válaszadás a lélekelemzés által felvetett kérdésekre.³⁵ Krúdyt a modern elbeszélő irodalom sajátos változatának megteremtőjeként tartja számon, aki, a nyugatosokkal ellentétben sok tanulmányát töltött a hagyományos irodalmi értékek világában. Az 1910-es évektől kezdődően azonban fokozatosan távolodott ettől a hagyománytól, s fokról-fokra új irodalmi nyelvet és stílust teremtett meg. Ennek a folyamatnak a kezdete a Szindbád-novellák megjelenésével kezdődik, majd *A vörös postakocsival* és a *Napraforgóval* folytatódik, végül az *Álmoskönyvben* tetőződik. Az *Álmoskönyvben* az ellenkezője megy végbe annak, mint ami a nyugatos írók esetében történik: nem a pszichoanalízis kere-

³³ Uo. 170-171.

³⁴ Harmat Pál, *Freud, Ferenczi és a magyarországi pszichoanalízis* (Budapest: Bethlen, 1994), 252-253.

³⁵ Cavaglia, Gianpiero, „Krúdy Gyula és a pszichoanalízis”, *Helikon* 36 (1990): 281.

kedik felül az írásművön, hanem az író stílusa rendeli alá a tartalmi elemeket (pszichoanalízist, népi álmofejtést, babonákat, stb.). Az előbb említett Krúdy-munka esetében a lélekelemzés csak mint az álmok értelmezésének egyik lehetséges módja jelenik meg a többi mellett, a népi babonás módszerek egyik szélsőséges alternatívájaként.³⁶

Kelemen Zoltán szerint a freudi pszichoanalízis, különösen az álmofejtés, Krúdy életművének két területén tölt be jelentős szerepet. Egyrészt az író publicisztikai munkásságának háború idejére tehető részében, másrészt a többször megjelent és átdolgozott *Álmoskönyv* keletkezésében és hozzá kapcsolódó publikációk tekintetében.³⁷ A világháborús publicisztikai írások közül a *Totem-tabu* címűt érdemes kiemelni, amelynek első, terjedelmesebb része az író betegségével, az akkor járványként terjedő spanyolnáthával foglalkozik, míg a második egy Pesten tartott pszichoanalitikai konferencia ürügyén említi Freudot és művét, a *Totem és tabut*. A szövegben Krúdy beszámol arról is, hogy meglátogatta barátja, dr. F. S. (célzás Ferenczi Sándorra), akit „élvezetes órákon” hallgatott „a *Totem-Tabu* című könyv nagyszerűségeiről, az ausztráliai vadak struccmadárral, emuval s medvével való atyafiságos viszonylatáról...”³⁸ Az írás zárata azt fogalmazza meg ironikusan, hogy hiába e fontos munka, a betegek nem gyógyulnak meg, pláne nem a szerző, akinek egy rokona van a világon, a fájdalom. Az *Álmoskönyv* pszichoanalitikus utalásai elsősorban Ferenczi Sándorhoz (F. S.) és néhány esetben Freudhoz kapcsolódnak. Krúdy tizenkilencszer említi a könyvben Freudot vagy Ferenczit az álmofejtés forrásaként, de elsősorban a Ferenczi praxisából származó magyarázatokra támaszkodik. Bár Ferenczi a *Purgatóriumban* nem jelenik meg, de szerepel helyette egy Cipész nevű elmeorvos, akit Krúdy finoman szólva ironikusan ábrázol.³⁹ Maga a pszichoanalízis szövegszerűen összesen kétszer kerül elő a kisregényben. Először Sári és Szindbád beszélgetésében, *A macska merénylete* című fejezetben, ahol a főhős elkülöníti magát azoktól, akik „a szanatórium szép parkjában, bizonyosan csodaszép parkjában mulatozva töltik életüket, bágyadt, kis, képzelt és dédelgetett betegségeikkel garnírozott életüket. Ahol a bárónő álmát fejtegeti a lélektani professzor, talán éppen maga doktor Cipész, lélektani alapon.” (P 60) Szindbád itt attól a polgári társadalomtól igyekszik magát elkülöníteni, amelynek egykor maga is része volt. A lélekelem-

³⁶ Uo. 281-283.

³⁷ Kelemen, „Álmoskönyv és álmofejtés...”, 53.

³⁸ Krúdy Gyula, „Totem-Tabu”, in uő, *Magyar tükör*, szerk. Barta András (Budapest: Szépirodalmi, 1984), 574.

³⁹ Kelemen, „Álmoskönyv és álmofejtés...”, 54.

zésre történő második utalás esetében a veres doktor szempárja másolódik T. káplán szempárjára egy pillanat erejéig. A lélekorvos Isten szolgájának és követőjének szemén keresztül tűnik fel mint halvány reménysugár az elbeszélő számára.

A következőkben a *Purgatórium* kapcsán felvetődő önéletrajzi olvashatóság kérdésére térünk rá, mely az elbeszélő Szindbád és a szerző Krúdy azonosíthatósága kapcsán merül fel. Szauder József a következőképpen értekezik erről a viszonyról: „Krúdy Gyula annak az embernek az önérzetével írja ezt a művét, aki nem azonosítja magát a látszatra egészséges, valójában hamis életű, hazug, rothadó külső világgal...”⁴⁰ Pár oldallal később pedig így folytatja:

Krúdy világa, szerelmek és kocsmázások, séták és nagyevések, kisemberek és álnagyságok, vidéki kalandorok és városi kincskeresés, házikók és óbudai szent szobrok zuhogó áradata önti el ezeket a halál előtti vallomásokot, s hitelesíti őket az egész életmű csúcán. Mert aki e vallomásokot írta, csak az életet, a szebbet, a jobbat, az igazabbat kereste. S mert nem találta, vált lassan menekülő emberré, néha-néha lázadóvá is. Támaszkodnia nem volt mire — nem látott el az újabb erőig. De az igazat írta — önmagát sem kímélve — a szétzúlló világról.⁴¹

Szauder Szindbád vallomásait Krúdynak tudja be, ami önmagában nem vitatható, ugyanakkor ebben az esetben együtt jár szerző és hőse, alakmása azonosításával. Szindbád világa úgy jelenik meg az idézetben, mint amely egy az egyben egyezik Krúdy világával, sőt annyira összemosódik, hogy gyakorlatilag elválaszthatatlan a kettő egymástól. Bori Imre néhány más Szindbád-elbeszélés kapcsán is felveti, hogy Krúdy az utolsó Szindbád-novellákban és a *Purgatóriumban* „nem csak az általánosnak, »az örök emberinek« a síkján kíséri, hősét »az élet örök kíváncsijának« tartva figyelni új kalandjait, hanem Szindbádot azonosítja önmagával.”⁴² Bori szerint Krúdy nem tesz különbséget önmaga (értve itt valószínűleg az elbeszélőt-narrátort) és főalakja között. Fábri Anna az író szarkazmusával összefüggésben azonosítja a két ágenst. „Az a kegyetlen, szinte swifti humor, elkeseredett szarkazmus, amellyel Krúdy (azaz Szindbád) az »apró tárgyak merényleté«-t elbeszéli, jól érzékelteti a Szindbád körüli világ érzékelésének el-

⁴⁰ Szauder, „Szindbád Purgatóriuma”, 189.

⁴¹ Uo. 191.

⁴² Bori, *Krúdy Gyula*, 240.

torzulását.”⁴³ Fábri a beteg hős világérzékelését az életrajzi személy szanatóriumbeli tapasztalataival hozza összefüggésbe, ezáltal állítva fel egyenes megfelelést a biográfiai személy tapasztalatai és Szindbád szenvedései között. Az önéletrajzi jellegű interpretációnak kétségtelenül van létjogosultsága, azonban nem árt figyelembe venni Krúdynam azt a nyilatkozatát is ehhez kapcsolódóan, amely a Magyarország 1926. december 25-i számában jelent meg *Mikor az író találkozik regényalakjaival* címen. Ebben a cikkben Krúdy elutasítja a hősével történő azonosítást, melyet az értelmezők többsége inkább védekezésnek tekintett, mintsem egy olyan irányelvnek, amely alapján kiiktatható lenne az életrajzi szemlélet. Az írást a *Vallomás* című kötetből idézem:

A legtöbb író gyakran veszi önmagát modellnek a regényeiben, ezért sokáig gyanúsítottak azzal, hogy a Szindbád alakját magamról rajzoltam. Nem, kérem, én egyetlen regényemben sem írtam magamról, mert nem tartom elég érdekesnek a személyemet az olvasók érdeklődésére. Szindbád volta-képpen egy vidéki barátom volt, bizonyos S. S., aki — nekem dolgozott.⁴⁴

Az idézetből kiderül, hogy Krúdy elzárkózik a biográfiai olvashatóság elől, azonban kitál egy helyettesítő elemet a narratívához, aki ezáltal alteregójává válik, s további értelmezésbeli spekulációkra ad lehetőséget a hős személyét illetően.

A *Purgatórium* már címét illetően is fontos értelmezésbeli kérdéseket vet fel. A purgatóriumnak pusztá felemlítésével megidéződik a Purgatórium mint a nyugati kereszténység egyik fontos szimbóluma, továbbá Dante *Isteni színjátékának* második része, amely a költőnek a Purgatórium hegyén történő „utazásáról” mesél. A Purgatórium mint szimbólum a differenciált túlvilág-elképzelés középső, a Pokol és a Paradicsom között elhelyezkedő része. Már az orphikus hagyomány is említi, majd Vergilius az Alvilág bejáratához helyezi az *Aeneis* VI. énekében. A földi életben rövid időt töltek és a halva született gyermekek kerülnek ide. A keresztény felfogás úgy tartja, hogy átmene-ti hely, ahol a holtak megtisztulnak bűneiktől, mielőtt belépnek a Paradicsomba, vagy a Mennybe. Azok a lelkek kerülnek ide, akik bűneik miatt nem kerülhetnek egyből a Paradicsomba, azonban vétkeik nem főbenjárók. A szenvedések itt nem állandóak, mint a

⁴³ Fábri Anna, „A magyar Don Juan. Szindbád”, in uő, *Ciprus és jegenye* (Budapest: Magvető, 1978), 107.

⁴⁴ Krúdy Gyula, „Mikor az író találkozik regényalakjaival”, in uő, *Vallomás*, szerk. Kozocsa Sándor (Budapest: Magvető, 1963), 146.

Pokolban, a megtisztulással véget érnek, s lehetővé válik a Paradicsomba jutás.⁴⁵ Ebből a szempontból van némi párhuzam Krúdy kisregénye és a hagyományos keresztény felfogás között, ugyanis Szindbád szenvedései véget érnek, azonban ő nem a Paradicsomba kerül, s bűnei is főbenjárónak számítanak a katolikus ítélőszék előtt, éppen ezért tulajdonképpen ez lesz az egyetlen hasonlóság a két felfogás között. Dante *Isteni színjátékának* második része a Purgatóriumot írja le. A déli féltekén, egy az óceánon lévő, csonka kúp formájú hegyként rajzolja meg. Hét körből áll, amelyek a hét főbűnt szimbolizálják, ezeken áthaladva a bűnös lélek megtisztul bűneitől s méltóvá válik arra, hogy belépjen a hegy tetején található Paradicsomba.⁴⁶ Érdeemes még felidézni, amit Babits Mihály írt a Purgatóriummal kapcsolatban *Az európai irodalom történetében*: „A Szabadság országa ez s az emberi léleknek szent lehetőségét példázza: fáradságos küzdelemmel felülemelkedni e földi szennyeken, melyek a Pokolba — a végső Rabság országába — húznak alá. A Purgatórium kínok és remények helye, mint maga az élet.”⁴⁷ Babits az emberi küzdelemmel állítja párhuzamba a purgatóriumbeli szenvedéseket, s ebből a szempontból szintén rokon vonásokat fedezhetünk fel Szindbád szenvedései és a Purgatóriumban szenvedők között.

Juhász Erzsébet élet és halál küzdelmének értelmezi a kisregényt, ugyanis a halál motívuma többször is visszatér nemcsak a műben, de a Szindbád-novellák körén belül is. Már az 1911-es elbeszélések között is találhatunk olyat, amelyben tematikusan felbukkan a halál és a betegség. Példaként említhető a *Duna mentén* és a *Szindbád álma*. Azonban az ezekben az alkotásokban felbukkanó halál-motívum lényegileg különbözik a *Purgatóriumban* feltűnő fenyegető haláltól.⁴⁸ Juhász a Szindbád-ciklus többi darabja és a *Purgatórium* közötti összefüggést arra alapozza, hogy a ciklus egészén belül az egyes visszatérő motívumok ugyanolyan változáson mennek keresztül, mint Szindbád alakja. A halál-motívum az 1915-ös Szindbád-elbeszélésekre jellemző a leginkább, de ezekben a novellákban nem fenyegetőként szerepel a halál. Az említett időszak szövegeiben Szindbád halott, pontosabban visszajáró kísértet. Ide sorolhatók például *Az éji*

⁴⁵ Pál József és Újvári Edit, szerk., *Szimbólumtár* (Budapest: Balassi, 2001), http://www.balassikiado.hu/BB/netre/Net_szimbolum/szimbolumszotar.htm#Purgat%C3%B3rium.

⁴⁶ Uo.

⁴⁷ Babits Mihály, „A túlvilági út”, in uő, *Az európai irodalom története*, szerk. Basch Lóránt, Illyés Gyula, Keresztury Dezső (Budapest: Európa-Szépirodalmi, 1957), 139.

⁴⁸ Juhász Erzsébet, „A *Purgatórium* című Szindbád-regény metaforikus jelentése”, *Hungarológiai Közlemények* 69 (1986): 320.

látogató, *Az ecetfák pirulása* vagy a *Vörös ökör* című írások. Az *éji látogató*ban például a következő olvasható a főhősről: „Szindbád egy őszi napon elhagyá a kriptát, ahová saját akaratából elhelyezkedett, midőn önkezüleg véget vetett életének.”⁴⁹ Juhász hozzászólja még, hogy a korábbi Szindbád-elbeszélésekben megjelenő utazás, amelyet mint központi motívum foghatunk fel a ciklus egyes darabjaiban, lényegesen különbözik a *Purgatóriumban* megjelenő utazástól — feltételezve természetesen, hogy e posztumusz alkotás is a Szindbád-univerzum része. Bár mindkettő allegorikus értelemben vett utazás, az emlékezés terében végrehajtott „helyváltoztatás,” mégis nagy differenciák mutatkoznak. Ha az emlékezést a múltba történő utazásként fogjuk fel, mint ahogy a legtöbb Szindbád-alkotásban, akkor a *Purgatóriumban* ez éppen az ellenkezőjére fordul: emlékezetkihagyás lesz. Szindbád nem tud visszaemlékezni arra, ami a múltban történt vele, kiesett emlékezetéből az az időszak, amelyben bármi megtörténhetett, még egy gyilkosság is, amelyet valaki ellen elkövetett. *A szerelem eljön a szörnyetegek közé* című fejezetben pedig a haldokló „már csak abból a szempontból tengettelente életét, hogy megtudhassa, mit követett el eszméletlen napjaiban, mivel is vádolja őt az ügyészség?...” (P 29-30) Mivel az emlékezetkihagyás okozta úrben semmit sem lehet beutazni, ezért a műben az utazás a bomlott ész hallucinációinak, vízióinak, kényszerképzeleteinek terében játszódik. Továbbá a kísértet-Szindbád történetei is kapcsolódnak a *Purgatórium*hoz bizonyos szálak mentén. A kísértet-főhős visszajárásairól, hazalátogatásairól szóló novellákban a történet tere — bármennyire misztikus — külső, tényleges térként van ábrázolva, míg a *Purgatóriumban* a tér a szereplő tudatának, állapotának kivetüléseként nyer formát, tehát belső tér.⁵⁰ Ebben az értelemben az elbeszélés nem hagy olyan jelölőket vagy nyomokat, amelynek alapján azonosítható lenne egy külső, semleges tér, az csak a tébolyodott tudaton átszűrődve jelenik meg.

A halálmotívum szempontjából fontos megemlíteni a *Szindbád elmegy deszkát árulni* című Krúdy-opust, amely már címében jelzi (metaforikusan) a halállal való kapcsolatot. Az 1932-es datálású elbeszélés⁵¹ 6 részre van osztva, amelyek mindegyikében felbukkan a halál-motívum. Az első részben Szindbád favágó emlékein tűnődik, majd a boglya magányán keresztül beszél a halálról, amint az „látja a háztetőn füstölgő kémé-

⁴⁹ Krúdy Gyula, „Az éji látogató”, in uő, *Szindbád*, szerk. Kozocsa Sándor (Budapest: Szépirodalmi, 1985), 192. A továbbiakban a főszövegben „SZ” jelzéssel és oldalszámmal (zárójelben) hivatkozunk a kötetre.

⁵⁰ Juhász, „A Purgatórium...”, 320-322.

⁵¹ Lásd Gedényi, *Krúdy Gyula*, 281.

nyeket, amelyeken a régi boglyák halotthamvasztó füstjei szálldosnak ki. Látja a gyalogutat a hóban, amely mindinkább közeledik felé. Még jóformán nem is élt, máris meg kell hálnia. Azon a gyalogúton jön érte a halál...” (SZ 567) Az idézett szakaszban Szindbád az élet múltékonysága felett kesereg. A boglya magányán keresztül egyúttal saját halálra való felkészületlenségéről is beszél. A második részben a főhős szerint a halottaknak nincs keresnivalója a földön haláluk után (ennyiben neki sincs joga visszajárni kísérteti), éppen elég dolguk van velük az élőknak temetésükkel, gyászolásukkal és eltüntetésükkel életükből. A harmadik szakaszban az akác hamarabb „múlik ki,” mint Szindbád, hiába növekszik gyorsabban a növény. A negyedik etapban arról elmélkedik Szindbád, hogy okos ember magányosan hal meg, mint ahogy „maga önti poharába borát, maga vall szerelmet a kiválasztott hölgynek, nem pedig kérő útján (...) Hiába az egész világ segítsége, amikor elkövetkezett a halál órája, nincs kedves szerető, nincs hű barát, magányosan kell lenni, még ha annyi gyereke volna, mint ahány ujjam.” (SZ 570) A novella ötödik darabjában az emlékezéssel összefüggésben jelenik meg a halál, miszerint bármilyen mélyre „utazunk az emlékezet síkján,” mindenütt találunk elmaradt ismerősöket, vámmőröket, ott megállt holtakat és akácfákat, „amelyek hosszú-hosszú sorban kísérték el idáig az úton, amíg idejutottál a magányos szobába.” (SZ 572.) Majd ezt követően a tűzben doromboló akácfa megmutat Szindbádnak egy kezét, Hedvig kezét, mielőtt elmenne deszkát árulni, vagyis meghalni. Krúdy ebben az epizódban szövegszerű magyarázatot ad a deszkaárulás jelenségére, melyet az *Álmoskönyv* is megerősít. Az említett könyvben a következő olvasható a Deszka címszónál: „Haláleset. Deszkát vágni: közeli bénaság vagy keresztelő. Jegyez még deszka: szószátyárkodást is.”⁵² Majd Kerner Jusztinusra hivatkozik, aki szerint mind a gyalult deszka, mind deszkát árulni halált jelent.⁵³ Végül az 1756-os könyvből az olvasható ki, hogy deszkát árulni a biztos halál jele.⁵⁴ A novella hatodik szakaszából egyrészt magyarázatot kapunk arra, hogyan halt meg Szindbád (felakasztotta magát Hedvigért), másrészt arra is, mi a jelentősége a történetben többször előkerülő akácfának (erre akasztja fel magát Szindbád). Harmadrészt arra, hogy maga Szindbád, aki a narrátornak mesél, nem élő személy, hanem kísértet, aki visszaemlékszik emberi múltjának arra a pontjára, amikor meghalt.

⁵² Krúdy Gyula, *Álmoskönyv*, 88.

⁵³ Uo. 88.

⁵⁴ Uo. 89.

Visszatérve a *Purgatóriumra*, fontos kiemelni az angyalok és ördögök párbaját az életvágy-halálvágy, illetve a halálvágy-halálfélelem közötti ingadozásban. Szindbád az ördögök győzelmének tudja be, hogy életben maradt. Ebben az értelemben az angyalok győzelme a halált, a vágyott halált, a teljes megsemmisülést jelentené, amely rendet teremt „az összes zűrzavaros érzések között” (P 11). Az ördögök pedig az életet, annak zűrzavarát, kaotikusságát jelképezik. A kisregény átértelmezi a hagyományos Purgatórium szimbólumát, ugyanis nem a bocsánatos bűnösök helye lesz a megtisztulásra, a Paradicsomba kerülés előszobája, hanem a végső tisztánlátás megszerzésének tisztítóhelye, egy köztes állomás, ahonnan sehová sem vezet út.⁵⁵

A Purgatórium és a Prikk mennyei útja

Cholnoky László műve, a *Prikk mennyei útja* először a Nyugatban jelent meg 1917-ben, majd kötetben a Táltos Kiadó gondozásában, 1918-ban.⁵⁶ Irodalomtörténeti adalékként fontos megjegyezni, hogy a szöveg Ignotus megbocsátási gesztusának köszönhetően jelenhetett meg a Nyugatban, korábban ugyanis alkoholizmusa és ideggyengesége miatt az író nem publikál(hatott) a folyóiratban.⁵⁷ Cholnoky kisregénye egy züllött, hajléktalan alkoholista főhős (Prikk) napjait meséli el, aki váratlanul pénzhez jut (egy a vizsgáján megbukott orvos csúsztatja a zsebébe). A váratlan ajándék egy új, a régiénél határozottabb személyiséget csal elő. Rájön, hogy pálinka nélkül is szép az élet (tejet iszik helyette), elmegy borbélyhoz, kikéfélteti a ruháját, majd elmegy egy kisvárosi vendéglőbe ebédelni, ami korábban elképzelhetetlen volt. Még a nők is megbámulják az utcán elegáns lépéseit. A régi és az új Prikk mellett azonban létezik egy harmadik Prikk is, aki tulajdonképpen ő maga. Ez a Prikk nyugodtan szemléli a két másik vetélkedését, nem avatkozik közbe,⁵⁸ neki mindegy, melyik Én győz, ő úgyis „az úri megjelené-

⁵⁵ Juhász, „A Purgatórium...”, 326.

⁵⁶ Nemeskéri Erika, „Utószó”, in Cholnoky László, *Piroska. Hat regény*, szerk. Nemeskéri Erika (Budapest, Noran, 2000), 707.

⁵⁷ Nemeskéri Erika, „Cholnoky László pályája”, *Az Országos Széchenyi Könyvtár Évkönyve*, (1979): 621.

⁵⁸ Czére Béla, „Az elkárhozás apoteózisa. Cholnoky László szabálytalan pályája”, *Vigília* 39 (1974): 768.

sú Prikk” marad.⁵⁹ Ez a harmadik Prikk azonosítható akár a narrátorral, azonban az utóbbi állítása szerint ő az új Prikk, aki a templomból kijővén elindul a vendéglő felé.

A főhős vendéglői jelenetét rövid epizódokra bontva, az időt mintegy lelassítva meséli el az elbeszélő. Először tétovázva lép be, megtorpan, végül leül egy asztalhoz. Itt vitába keveredik néhány „őslakó”-val (PMÚ 71), azonban végül egyedül marad, az egész vendéglő kiürül. Hazafelé egy kirakatüvegben megpillantja saját magát (az új Prikket), akit azonban nem ismer fel, s betöri a kirakatüveget, az „alakot” pedig szíven szúrja késével. Másnap, felébredvén mardossa a lelkiismeret-furdalás, mert azt hiszi, meggyilkolt valakit. Bujkálni kezd a rendőrség elől, s remeteségének harmincadik napján, elmegy a templomba, ahol lázálmot lát, majd csatlakozik a körmenethez, végül egy szilfára köti fel magát, amelynek ágáról az égbe röppen a lelke „fehéren, tisztán, mint valami hatalmas, hófehér sirály”. (PMÚ 99)

Cholnoky regényeit nehéz elkülöníteni elbeszéléseitől, mert regényei gyakran keltik egy hosszabb elbeszélés látszatát. Azonban míg egy-egy novellája egyetlen élethelyzet kibontása, addig regényeiben nagyobb elképzelés megvalósításra törekszik.⁶⁰ Ha tipizálni akarnánk terjedelmesebb prózai munkáit, akkor az egyik szélsőséget a *Régi ismerős* képviselné, míg a másikat a *Tamás*. A *Piroskát* az előbb említettel rokoníthatjuk, míg a *Prikk menyei útját* a *Tamással*. A regények között a fordulópontot a *Bertalan éjszakája* jelzi, melyben a kettőzések játéka döntő fordulatot vesz, „a hősök ebben vetik át magukat az író szempontjából végérvényesen a hétköznapi valóság korlátain, s jutnak a »másik« világ talajára talajára.”⁶¹ Ahogy Krúdy esetében, úgy Cholnoky esetében is jelentős életrajziséggel kell számolnunk az értelmezés tekintetében. A *Prikk menyei útjának* alkotója, Krúdyval ellentétben, nem utasítja el a biografikus interpretációt, sőt, önéletrajzi feljegyzéseiben azt olvashatjuk a *Bertalan éjszakáival* kapcsolatban, hogy „»Bertalan én magam vagyok.«”⁶² Az író maga kínálja fel az ilyen jelegű olvasatokat az értelmezők számára. Ennek megfelelően regényeinek főhősei mindig az

⁵⁹ Cholnoky László, „Prikk menyei útja”, in *uő*, *Piroska. Hat regény*, szerk. Nemeskéri Erika (Budapest: Noran, 2000), 61. A következőkben a főszövegben „PMÚ” rövidítéssel és oldalszámmal (zárójelben) fogunk hivatkozni a műre.

⁶⁰ Nemeskéri, „Utószó”, 689.

⁶¹ Bori Imre, „Cholnoky László”, in *uő*, *Fridolin és testvérei* (Újvidék: Forum, 1976), 50.

⁶² Nemeskéri, „Utószó”, 690.

önéletrajz főhősét idézik, s az író körük sorol hol több, hol kevesebb önéletrajzi szíjat.⁶³

Cholnoky két kisregénye (*Bertalan éjszakája* és *Prikk mennyei útja*) főhőseit az alkoholizmus mélypontján jeleníti meg. Az alkoholizmus elősegíti a hősök tudathasadását, azonban az írónak a skizofrénia csak kifejezési anyag, kifejezési célja más. Eisemann György értekezik skizofrénia és nyelv összefüggéseiről a *Prikk mennyei útjában* a főhős nyelvi akcionalitásait vizsgálva. A skizofréniát egy a modernitáshoz kapcsolódó problémához kapcsolja, amely szerint az individuum határai felszámolódnak, én és világ egymásba omlik, s a szubjektum körvonalai elmosódnak a beszéd által. Véleménye szerint Prikk is folyton lény transzcendens folytathatóságát kutatja. Miközben a saját szubjektumán túlit keresi, felszámolja saját személyiségének határait.⁶⁴ Nemeskéri Cholnoky László bátyját, Viktort idézi, aki szerint az alkohol narkotikum, a narkotikum pedig sokféle. Az ember nem mulatságból narkotizálja magát, hanem éppen azért, mert nem boldog, felejteni akar. Cholnoky Viktor szerint nem az alkoholizmus oka a nyomorúságnak, mint azt az antialkoholisták gondolják, hanem éppen a nyomorúság okozza az alkoholizmust.⁶⁵ Bori Imre szerint Cholnoky Lászlónak nem alkoholista személyisége a produktuma, hanem művészete, s a kettőnek nemcsak alaki jellegű egymásra hatása vizsgálható, de közös ősforrásuk is, amely ott van a dzsentri lét mélyén.⁶⁶ Borinak abban ugyan igaza van, hogy érdemes lenne a művekben megjelenő alkoholizmust nem a biográfiai tényekre visszavezetni, de a dzsentri fogalmával visszacsémészi az életrajzi személyt a vizsgálati tényezők közé.

Nemeskéri szerint Prikk már a *Bertalan éjszakája* első lapjain is áttűnt, annak főhősénél is nyomorúságosabb. Az a fajta alkoholista, aki már gyermekkorában elkezdte a csavargást. Ezen a mélyponton, amelyen feltűnik a *Prikk...*-ban, már elfelejti múltját, identitását, s teremt magának egy másikat. Ezzel a személyiséggel megpróbál azonosulni, azonban ez nem lehetséges maradéktalanul. Identitásának alapjai elbizonytalanodnak, s már azt is elfelejti, hogy került a zsebébe az az ötvenkoronás, amelyet kártyán nyert. Helyette azt képzei, meggyilkolt valakit, s ettől a gondolattól nem tud szabadulni. Itt kezdődik Prikk „mennyei útja.” Téveszmés és nyomorúságos állapotában,

⁶³ Uo. 691.

⁶⁴ Eisemann György, „Az individuum elbeszélésének modern alakváltozataihoz (Cholnoky László regényeiről)”, in uő, *A folytatódó romantika* (Budapest: Orpheusz, 1999), 139-141.

⁶⁵ Nemeskéri, „Utószó”, 698-699.

⁶⁶ Bori, *Cholnoky László*, 33.

melyet a rendőrség elől történő bujkálása okoz, már csak álmai és képzelődései tartják életben, amelyek végképp kiszakítják a realitás világából. Ebben az állapotban feltűnik előtte a halál lehetősége, amely számára sötét kapu. Rajta keresztül oda lehet eljutni, ahonnan születésünk pillanatában kiszakadtunk. Feltámad benne a halálösztön, amely az életösztön legyőzésével megteremti az öngyilkosság lelki helyzetét. Nemeskéri az életösztön legyőzésének gondolatához ismét Cholnoky bátyját idézi, aki szerint elég csak felébreszteni magunkban a halálösztönt, s az képes legyőzni az életösztönt, akkor már nem félünk a haláltól.⁶⁷

Ebben a lelki helyzetben előkerül a tükör, amely fontos szerepet tölt be Cholnoky más műveiben is. Vargha Kálmán kifejti, hogy a szerző hősei sokszor néznek tükörbe, és minden ilyen alkalomnak nagy jelentősége van. A tükörben önmagukat ismerik fel, lelkiállapotukat szembesítik az onnan visszanéző arccal, vagy arcukat szerepükhöz igazítják, amely nemcsak szerep, hanem védekezés a külvilág ellen. Prikknek a tükör bűntudat forrásává válik, ugyanis belenézve annak az embernek az arcát pillantja meg, akit megölt, vagyis a sajátját. „Látszat és valóság, személyiség és szerep ellentmondásait Cholnoky hősei nemcsak átélik, de meg is szenvedik. A szinte rituális gesztussá váló tükörbe nézéseik megújuló kísérletek arra, hogy látszatok, formák és álarcok mögött végre megtalálják önmagukat.”⁶⁸ A tükörök szerepét Eisemann is kiemeli, azonban ő Prikk tükörbe való bepillantását szimbolikus jelenségnek fogja fel, s szerinte a tükör abban a pillanatban, amikor az identifikáció forrásává válik, az elbeszélhetőség végét jelenti. Megállapítja azt is, hogy a mézeskalács tükrébe történő bepillantás során derül ki, hogy a főszereplő addig nem is nézett tükörbe, nem is látta a saját arcát, mivel nem ismerte fel. Továbbá kiemeli a kisregénynek azt a momentumát is, hogy Prikk a tükörbe bepillantva akasztja fel magát, keresztülhúzva ezzel minden elbeszélői előrebocsátást és olvasói elvárást. Prikk halálos kimenetelű tette visszatekintő perspektívából ugyan összefüggésbe hozható még az elbeszélés korábbi elemeivel, azonban már nem a történetmondó szólamában, hanem a történetmozzanatok diszkurzivitása által, melyeket a befogadó saját interpretációs aktivitásának erősödéseként érzékelhetett a századfordulón.⁶⁹

⁶⁷ Nemeskéri, „Utószó”, 701-702.

⁶⁸ Vargha Kálmán, „Egyéniség, szerep, determinizmus”, in uő, *Álom, szecesszió, valóság* (Budapest, Magvető, 1973), 202-203.

⁶⁹ Eisemann, „Az individuum elbeszélésének modern alakváltozataihoz...”, 140-142.

Vargha Kálmán a *Bertalan éjszakáját* és a *Prikk mennyei útját* együtt tárgyalva kijelenti, hogy azok a harmadik dimenzióba sodródott Cholnoky-hősök történetének a folytatásai. Ugyanakkor a figurák, valamint rokon típusok, lelki alkatok sorsának folytatása egyúttal alkalom arra is, hogy a szerző kifejezze és minden eddigénél intenzívebben érzékeltesse a kiúttalanság és lejtőn való lefelé csúszás szédületét. Prikknek az jelenti a legnagyobb gondot, hogy eldöntse, volt-e egyáltalán múltja, és valóban olyan ragyogó, mint ahogy feltűnik előtte. Prikk lényének az a kínzó kettősség-érzés az alapja, amely szerint kibékíthetetlen harcot folytat benne a régi és az új Prikk. A probléma azonban ennél összetettebb. Az új Prikk valójában egy áhított, vágyott Én, „megvalósítandó” személyiség, azonban ennek az ideál-Prikknek a forrása mégis egy az emlékekből felderengő „ős-Prikk,” a személyiségnek egy régi és eltemetett rétege, „amelyben még ott élt a bajokon győzedelmeskedő őshumor.”⁷⁰ Ezt az óhajtott identitást azonban nem lehet megteremteni, a széthullott, szétroncsolódott személyiségből összekovácsolni, mert az ember megváltása nem lehetséges. Bertalan és Prikk létezésük jelenében élnek, nincs múltjuk vagy jövőjük, inkább csak állapotaik, de „zavaros, szétfolyó, bizonytalan létüket, furcsa pokoljárásukat mégis a múlt nosztalgiai és az önmegváltás illúziói fogják össze egészen az önként előidézett megsemmisülés pillanatáig.”⁷¹ Mindkét hős széteső személyiségében felfedezhetők olyan nyomok, amelyek utalnak egy valaha volt egységes szubjektumra.

Mint a bevezetőben említettük, részletesebben tárgyaljuk a két alkotás közötti párhuzamokat. Mindkét prózai alkotásban megváltóként, a halál az új élet szinonimájaként jelenik meg. Krúdynál és Cholnokynál egyaránt „a nagy megváltó képeként ragyogtatja fel magát.”⁷² A *Purgatóriumban* leginkább *A halálvágy* című fejezetben érhetjük tetten ezt a momentumot:

Ez az álom a halált érintette. A pokrócok közé préselt, kábítószerekkel elaltatott, a kimondhatatlan testi és lelki gyötrelmekről megkínzott ember részére a halált, mely úgy jelent meg a pokrócban, mint aki végérvényesen rendet fog teremteni az összes zűrzavaros érzések között. (...) A halálnak tehát szűzies illata van, mint egy új életnek, amely akkor kezdődik, amikor meghúzzák a toronyban a lélekharangot. (P 11-12)

⁷⁰ Vargha, „Egyéniség, szerep, determinizmus”, 206-207.

⁷¹ Uo. 207.

⁷² Czére, *Krúdy Gyula*, 295.

Cholnoky Prikkje esetében ez a következőképp nyilvánul meg: „Mebántam már keservesen, hogy annyiszor szidtalak, Uram! Érzem, hogy s szívem nagyon reszket, és a fejem szédül, most már bizonyosan meghalok, hanem hiszen jobb is lesz az.” (PMÚ 92) A halál mindkét szerzőnél megszabadít minden szenvedéstől, és eddig ismeretlen lehetőségeket kínál fel.⁷³ Mindkét hős lemondó hangnemben nyilatkozik életéről, az élet mindkettejük számára a szenvedéssel egyenlő. Jelentős különbség azonban, hogy míg Krúdy hőse túléli a szenvedéseket, az angyalok és ördögök párviadalában az életet jelképező ördögök győznek, addig Prikk nem képes szabadulni halálvágyától, s a megsemmisülésbe hajszolja magát. Szindbád tulajdonképpen nem is akar meghalni, pontosabban a meghalás aktusát és azzal járó szenvedést szeretné elkerülni, csak a teljes megsemmisülés — mely az angyalokhoz köthető — hozna számára vigaszt és menedéket. A meghalást magát szívesebben ruházná át valaki másra, aki „vállalja ezt az áldozatot.” (P 23) Prikk számára a vágyott halál szintén az eltűnés a földi világból, egy olyan sötét kapu, amelyen keresztül oda juthatunk vissza, ahonnan születésünk pillanatában kiszakítottak minket.⁷⁴ A halálvágy mindkét szerző esetében egy paradicsomi állapot áhításával, az élet szenvedéseitől történő szabadulással kapcsolódik össze, csak míg Krúdy hőse felett győzedelmeskedik az életosztón, addig Cholnoky figuráján a halálosztón lesz úrrá, s öngyilkossággal próbálja meg visszahelyezni magát a születés előtti állapotba.

Egy másik fontos parallel jelenség mindkét alkotó írásában a tudathasadásos főhős, illetve a meghasadt tudatú elbeszélő. Krúdynál Szindbád egyes szám harmadik személyű narrátornak mondja el élettörténetének egy részletét, „meglehetősen szárazon, mint egy statisztikai jelentést.” (P 5) Az elbeszélés folyamata során Szindbád nem tér vissza az elbeszélés szituációjára, így a narrátor személye fokozatosan feloldódik a főhősében, ő válik az események első számú közvetítőjévé. Szindbád egyes szám első személyben meséli el szanatóriumbeli kalandjait, önmagát olykor Betegemberként megnevezve. Ezt a kettősséget tovább bonyolítja, hogy a legtöbb esetben nem lehet elkülöníteni az elbeszélő Szindbád közléseit a tapasztaló Én, a múltbeli, beteg személyiség megjegyzéseitől. Ez leginkább az olyan zárójeles megjegyzések esetében ütközik ki,

⁷³ Uo. 296.

⁷⁴ Nemeskéri, „Utószó”, 702.

mint az „(úgyis megfizetik a költséget a hozzátartozók),” (P 7) amely lehet akár a narrátor Szindbád keserű megállapítása, de a beteg főhős epés elszólása vagy gondolata.

Cholnoky prózájának esetében, ha lehet, még bonyolultabb a helyzet. Az elbeszélő egy olyan főhős életpályáját mondja el, aki felosztható régi és új Prikkre, azonban van egy harmadik Prikk is, aki méla nyugalommal szemléli a másik két identitás vetélkedését.⁷⁵ Az előbbi két Prikk között azonban bonyolultabb a kapcsolat, ugyanis az új Én egy olyan ideál-alak, akinek az ihletője a múltból, az emlékekből származik, egy őstípus, amelynek megteremtése lehetetlen a főalak számára.⁷⁶ A narrátor szinte végig heterodiegetikus, azonban *A régi és az új Prikk* című fejezet záró részében a következőképpen azonosítja magát: „Prikk bement a templomba, ott valahogyan eltűnt, belefoszlott a levegőbe, és egy új ember jött ki helyette. Ez az új ember én vagyok!...” (PMÚ 63) Innentől kezdve világossá válik, hogy az elbeszélő is érdekelt a történetben, tehát nem heterodiegetikus, hanem homodiegetikus, azonban az új Prikk továbbra is egyes szám harmadik személyben beszél. Itt tehát felfedezhető hasonlóság a *Purgatoriummal*, ugyanis ott is a már meggyógyult Szindbád az, aki narrátorként tűnik fel. Cholnoky kisregénye esetén azonban felmerül a gyanú, hogyan lehet az új Prikk az elbeszélő, akinek a templomból történő kilépésével kezdődik a második fejezet és a főhős új élete, ha a figura mindkét énje — köztük az új is — meghal a történet végén. A narrátor egy már meghalt szereplő lesz, akit akár a harmadik Prikk-kel, a vágyott Énnel, az ősforrással is azonosíthatunk, hiszen az ő pozíciója egy olyan felettes helyzet, ahonnan elbeszélhetővé válik a másik két tudat története.

Mindkét szerző életművének értelmezési hagyományában fontos motívum műveik főhősével történő azonosítása. Ez a gesztus azonban további tudathasadásos állapotot idéz elő mindkét író esetében, ugyanis tovább bonyolítja a mű interpretációs lehetőségeit. Az azonosítás mozzanata által nemcsak a hős vagy az elbeszélő lesz tudathasadásos, de a szerzőre is vonatkoztatható lesz ez az állapot, ami nem feltétlenül állja meg a helyét az életrajzi személyekkel kapcsolatban. Ráadásul a *Prikk mennyei útjában* az elbeszélő többször beszél a főhőshöz, vagyis magához, pontosabban a főhős beszél magához, aki azonban éppen az új Prikk, a narrátor. Cholnoky, ha csak helyenként is, de alkalmazza a „»te-beszédet«,”⁷⁷ amellyel nyelvileg is érzékelteti hőse (és narrátora)

⁷⁵ Czére, „Az elkárhozás apoteózisa...”, 768.

⁷⁶ Vargha, „Egyéniség, szerep, determinizmus”, 207.

⁷⁷ Bori, „Cholnoky László”, 63.

skizofrén állapotát. Ilyen jellegű megnyilatkozással zárul az első fejezet, amelyben leplezi magát a narrátor, majd a következőket mondja a régi Prikknek: „Gyere, te új ember, menjünk ebédelni!” (PMÚ 63.) A *láthatatlan pöröly muzsikája* című részben pedig a narrátor többször is megszólítja a főszereplőt, például a második, az ajtó becsapódását ábrázoló időpillanatot bemutató részben: „(Jó, jó, Prikk, de hiszen ha egészen őszinte akarsz lenni: te félsz! Mi dolog ez? Hiszen te még sohasem féltél, sőt amikor a részeg csirkefogók szinte a füledbe üvöltöztek, te akkor voltál a legbátrabb!...)” (PMÚ 65) Az idézett szakasz zárójelei jelzik, hogy vagy a narrátor kommentárja olvasható vagy a főhős gondolatai, szavai önmagához, amelyek ugyan nem hangoznak el, de a narrátor által mégis kinyilvánítást nyernek.

A párhuzamokat tovább is fejtegethetnénk, ezúttal csak egyet emelünk még ki: a főalakok múlthoz való viszonyát. Mind a *Purgatóriumban*, mind a *Prikk mennyei útjában* fontos szerepet játszik, hogy a hősök nem tudnak visszaemlékezni múltjukra. Mindketten amnéziában szenvednek valamely múltbeli eseményt illetően. Szindbád nem tud visszagondolni arra, mi történhetett azokban a napokban, amelyeket nem tud felidézni. Azt feltételezi, hogy gyilkosságot követett el, s valaki olyat ölt meg, akire betegsége előtti időből haragudott. Azt sem tudja kideríteni, „mivel is vádolja őt az ügyészség,” (P 29-30) tett-e valami olyat, „amiért a bíróság elrendeli felakasztását”? (P 30) Amikor pedig megjelenik előtte a Szerelem tíz-tizenkét nő alakjában, lázámaiban, akkor nem tud közöttük rendet teremteni, nem sorrendben bukkannak fel, éppen „mint egy Zichy Mihály-féle rajzban, ahol nem tudja az ember, mikor kezdődik az örület.” (P 31) A lázas emlékképek kaotikussága képtelenné teszi a beteg főhőst az emlékezésre. Emellett érdekes megfigyelni, hogy az idézet vonatkoztatható a főalakra is, akinek elbeszélésben nem tudjuk elkülöníteni beteg, szanatóriumbeli identitását meggyógyult, jelenbeli Énjétől, nem tudhatjuk, hol végződik a beteg Szindbád és hol kezdődik az egészséges.

Cholnoky munkájában az emlékezés, pontosabban annak lehetetlensége szervezesebb részét képezi az identitásnak. Prikk nemcsak arra nem képes visszaemlékezni, hogy került egy ötvenkoronás a zsebébe, hanem arra a napra sem, amikor alkoholmármorban leszúrta a saját tükörképét. Csupán a véres kezéből és a pénzből következett arra, hogy meggyilkolt valakit. Saját egykori múltjára sem képes visszaemlékezni, helyette konstruál egy ideális múltat.

— Voltak szép idők, voltak!... De a dolog bizonyára úgy van, hogy amikor a szép idők emlékei eleinte vissza-visszatértek hozzám, az én pálinkától nyirkos, síkos agyvelőmben elcsúsztak, és kifecamították finom, apró lábacskaikat. És most már félnek, és csak mint kísértetek mernek visszasompolyogni. De voltak!... voltak!... (PMÚ 49)

Prikk magyarázatokat talál ki, amiért nem képes emlékezni. Amikor a kocsmában egyedül marad, mert a társaság tagjai hazamennek, akkor így érzékelteti az elbeszélő állapotát: „Megpróbálkozott, hogy nyomon kövesse önmagát reggeltől fogva, de emlékezete ide-odaugrándozott.” (PMÚ 78) A főhős elsősorban az alkoholmámor miatt nem képes visszaidézni a múltat, azonban az emlékezni nem tudás annyira a részévé vált személyiségének, hogy korábbi múltjára, gyermekkorára sem képes visszaemlékezni. Mindkét figura esetén amnéziával számolhatunk, s mindkét alak amikor megpróbálja felidézni a régen történeteket, akkor vagy nem talál semmit, vagy olyan kaotikus állapotba ütközik, amelyben nem tud egységet létrehozni. Ezt a helyzetet nevezhetjük akár az emlékezés kudarcának.

Összegzés

Dolgozatunkban arra törekedtünk, hogy felmutassunk néhány párhuzamot Krúdy Gyula *Purgatórium* című kisregénye és Cholnoky László *Prikk mennyei útja* című műve között. Az összevetés ötletét Czére Béla Krúdy-monográfiájából vettük, amelyben megállapítja, hogy a főhős mindkét alkotásban úgy gondolja, valamilyen gyilkosságot követett el múltjában, amiért vezekelniük kell. További párhuzamként megemlíti, hogy mindkét opusban a halál mint vágyott létállapot és az új élet lehetősége bukkan fel. Ezeken a tematikus párhuzamokon kívül azonban több közös vonás is felfedezhető a két írás között.

A tanulmány első részében részletesebben foglalkoztunk a *Purgatórium* több interpretációs aspektusával. Először a kisregény genezisééről beszéltünk, majd kitértünk az önéletrajzzal való összefüggés kérdésére és Krúdy pszichoanalízishez való viszonyára. Végül a *Purgatórium* szimbólumát és az alkotásban megjelenő halálmotívumot tárgyaltuk részletesebben. Krúdy kisregénye címében megidézi a hagyományos keresztény felfogás szerinti átmeneti helyet, azonban a szövegből visszatekintve jelentősen átértelmezi. A szerzőnél a *Purgatórium* nem a bocsánatos bűnöktől való megtisztulást je-

lenti, hanem a végső tisztánlátás elnyerésének tisztítóhelyét, ahonnan nem vezet út sehová. A halálmotívum felbukkanása a Szindbád-ciklusban nem új jelenség, Szindbád többször is meghal a Szindbád-novellák során, s visszajár kísértetni, azonban a *Purgatóriumban* egy teljesen más halál-felfogással, a fenyegető halál képével állunk szemben. A Szindbád-elbeszélések közül fontos kiemelni a *Szindbád elmegy deszkát árulni* címűt, amely először metaforikusan, később a metaforát szövegszerűen feloldva, nyíltan beszél Szindbád haláláról, amely a Hedvig nevű nő miatt következett be.

A második részben egyrészt röviden elemeztük Cholnoky művét, melynek egyik kiemelt tulajdonsága, hogy a modernség egy olyan pillanatát jeleníti meg, amelyben „az individuum halála és nyelvének halála egybeesik”.⁷⁸ A *Prikk mennyei útja* a főhős skizofréniájának jelenségével arra világít rá, hogyan számolódnak fel az individuum határai, illetve hogyan mosódnak el a szubjektum körvonalai a beszéd által. Cholnoky hősnének alapsejtjét a benne rejlő két Én vetélkedése adja, amelyek közül, mint kiderül, az új Prikk a narrátor. A két Prikk mellett létezik azonban egy harmadik is, aki nyugodtan figyel a másik kettő vetélkedését. A főhős új személyisége jóval összetettebb, mint első pillantásra tűnik, ugyanis alapját egy olyan ősforrás képezi, amelyet a főalak szeretne ugyan elérni, azonban ez a vállalkozás megvalósíthatatlan. A két alkotás legfontosabb hasonlósága a vágyott halál, amelyet a figurák a teljes megsemmisülésben szeretnének elérni. Fontos különbség azonban, hogy míg Szindbádon, bármennyire nem szeretné, az életvágy lesz úrrá, addig Prikk a halálösztön felerősítésével az öngyilkosságba hajszolja magát. A második parallel momentum az elbeszélők tudathasadása, melynek során nem elválasztható a narrátor a hőstől, s a biografikus olvasatok nyomán a szerzőtől sem. A *Prikk mennyei útjában* annyival bonyolultabb az elbeszélői szerkezet, hogy végül nem tudjuk meg, ki az, aki elmeséli az egész történetet, mert az elbeszélő hiába azonosítja magát az új Prikk-kel, utóbbi meghal a történet végén, akár csak a régi Prikk. A harmadik, s egyben utolsó párhuzam a hősök múlthoz való viszonya. Mindkét főalak esetében megfigyelhető, hogy nem tudnak visszaemlékezni múltjukra, amikor pedig sikerül nekik, akkor az emlékek kaotikusságában nem tudnak rendet teremteni. Mindketten azt felételezik, megöltek valakit a múltban, azonban míg Szindbád esetében nincs kiteljesítve ez a motívum, addig Prikk karakterének egy fontos tényezője lesz, amely szerepet játszik végzetes lecsúszásában és öngyilkosságában.

⁷⁸ Eisemann, „Az individuum elbeszélésének modern alakváltozataihoz...”, 142.

HIVATKOZOTT MŰVEK

- Babits Mihály. „A túlvilági út.” In Babits Mihály. *Az európai irodalom története*. Szerkesztette Basch Lóránt, Illyés Gyula, Keresztury Dezső. Budapest: Európa-Szépirodalmi, 1957.
- Baráth Katalin. *Szakadatlan rekonstrukció. Az individuum elbeszélte jellege és más problémák Cholnoky László Bertalan éjszakája című művében*.
<http://www.zetna.org/zek/folyoiratok/76/barath.html>
- Barta András. „Az álomlátó Krúdy.” In Krúdy Gyula. *Álmoskönyv*. Szerkesztette Barta András. Budapest: Szépirodalmi, 1966.
- Bezeczky Gábor. „1911: Siker és népszerűség: a legenda kezdete.” In Szegedy-Maszák Mihály, szerk. *A magyar irodalom története II*. Budapest: Gondolat, 2007.
- Bezeczky Gábor. *Krúdy Gyula: Szindbád*. Budapest: Akkord Kiadó, 2003.
- Bori Imre. „Cholnoky László.” In Bori Imre. *Fridolin és testvérei*. Újvidék: Forum, 1976.
- Bori Imre. *Krúdy Gyula*. Újvidék: Forum, 1978.
- Cavaglia, Gianpiero. „Krúdy Gyula és a pszichoanalízis.” Fordította Víg István. *Helikon* 36 (1990): 279-285.
- Cholnoky László. „Prikk menyeyi útja.” In uő, *Piroska. Hat regény*, szerkesztette Nemeskéri Erika. Budapest: Noran. 2000.
- Czére Béla: „Az elkárhozás apoteózisa. Cholnoky László szabálytalan pályája.” *Vigília* 39 (1974): 764-773.
- Czére Béla. *Krúdy Gyula*. Budapest: Gondolat, 1987.
- Eisemann György. „Az individuum elbeszélésének modern alakváltozataihoz (Cholnoky László regényeiről).” In Eisemann György. *A folytatódó romantika*. Budapest: Orpheusz, 1999.
- Fábri Anna. „A magyar Don Juan. Szindbád.” In Fábri Anna. *Ciprus és jegyene*. Budapest: Magvető, 1978.
- Freud, Sigmund. *Álmfejtés*. Fordította Hollós István. Budapest: Helikon, 2003.
- Gedényi Mihály. *Krúdy Gyula (Bibliográfia)*. Budapest: Petőfi Irodalmi Múzeum, 1978.
- Harmat Pál. *Freud, Ferenczi és a magyarországi pszichoanalízis*. Budapest: Bethlen, 1994.
- Juhász Erzsébet. „A Purgatórium című Szindbád-regény metafórikus jelentése.” *Hungarológiai Közlemények* 69 (1986): 319-327.

- Kelemen Zoltán. „Álmoskönyv és álmofejtés. Pszichoanalitikus hatások Krúdy Gyula munkásságában.” *Új Forrás* 34 (2002): 52-58.
- Krúdy Gyula. *Álmoskönyv*. Szerkesztette Barta András. Budapest: Magvető, 1966.
- Krúdy Gyula. *Irodalmi kalendárium*. Szerkesztette Barta András. Budapest: Szépirodalmi, 1989.
- Krúdy Gyula. „Mikor az író találkozik regényalakjaival.” In Krúdy Gyula. *Vallomás*. Szerkesztette Kozocsa Sándor. Budapest: Magvető, 1963.
- Krúdy Gyula. *Purgatórium*. Szerkesztette Venczel Sándor. Budapest: Palatinus, 2000.
- Krúdy Gyula. *Szindbád*. Szerkesztette Kozocsa Sándor. Budapest: Szépirodalmi, 1985.
- Krúdy Gyula. „Totem-Tabu.” In Krúdy Gyula. *Magyar tükör*. Szerkesztette Barta András. Budapest: Szépirodalmi, 1984.
- Krúdy Zsuzsa. *Apám, Szindbád*. Budapest: Táltos, 1988.
- Nemeskéri Erika. „Cholnoky László pályája.” In *Az Országos Széchenyi Könyvtár Évkönyve* (1979): 613-634.
- Nemeskéri Erika. „Utószó.” In Cholnoky László: *Piroska. Hat regény*. Szerkesztette Nemeskéri Erika. Budapest: Noran, 2000.
- Pál József, és Újvári Edit, szerk. *Szimbólumtár*. Budapest: Balassi, 2001, http://www.balassikiado.hu/BB/netre/Net_szimbolum/szimbolumszotar.htm#Purgat%C3%B3rium
- Szauder József. „Szindbád Purgatóriuma.” In Szauder József. *Tavaszi és őszi utazások*. Budapest: Szépirodalmi, 1980.
- Vargha Kálmán. „Egyéniség, szerep, determinizmus.” In Vargha Kálmán. *Álom, szecesz-szió, valóság*. Budapest: Magvető, 1973.